

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ПЕТИ

ЗА СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА
КУБРАТОВА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ:
I. ПЛЕМЕННАТА ОБЩНОСТ НА УНОГУНДУРИТЕ,
PATRIA ONOGURIA И ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ

Стефан Йорданов

Кубратова Велика България е политическо образувание в живота на първобългарските племена, представляващо брънка в процеса на историческото развитие на тяхната държавност. „Старата Велика България“, ή παλαιά Βουλγαρία ή μεγάλη на хан Кубрат, е по принцип първообразът на Дунавска Аспарухова България, в нея са историческите корени също и на Волжко-Камска България (днешна Чувашия), а и на карачаево-балкарците в Кавказ. Създателят ѝ, с когото в българската възрожденска историография се свързва любопитна легенда (отглас от която се съдържа в основните извори за управлението на този владетел — Теофан Изповедник и патриарх Никифор), е исторически образ с обаянието на първосъздател, на творец на българската държавност. И не е случаен, следователно, интересът на майсторите на четката и перото към него: беловласият мъдър владетел от картината на Д. Гюдженов „Хан Кубрат и неговите синове“ е образ на отговорен държавник в тревожно и превратно време в романите „Предречено от Пагане“ на Вера Мутафчиева и „Кубрат-хан“ на татарския писател Мусагит Хабибуллин. Не по-малко внимание отделят на Кубратова Велика България историците¹. В българската историография тази политическа формация бива поставяна в „предисторията“ на процесите на формиране на българската държавност. Тя е категоризирана по различен начин, като в историческата литература след Втората световна война преобладава представянето ѝ като военно-племенен съюз²; по този начин се прави внушението, което почти не е заявявано пряко³, че за прабългарските племена в хода на държавообразователните процеси времето на съществуването на Велика България е било конститутивният, преходният военodemократичен период преди възникването на държавата. Представа, страдаща от известен схематизъм, който предизвиква резерви дори и в случай, че по принцип методологическата постановка за военodemократичната типология на процесите на изграждане на държава (на базата на

трансформацията на родово-племенното дотогавашно общество) се приема⁴. Становището ми по тези проблеми, което тук няма да обосновавам, се заключава в представата за Кубратова България като имаща характеристиките на ранна държава. Смятам обаче, че малкото налични свидетелства в писмените извори, с чийто анализ ще се ограничи, не само достатъчно ясно категоризират политическото формиране, оглавявано от хан Кубрат, като ранна държава, но също така позволяват да бъдат набелязани някои интересни характеристики на социално-политическото ѝ устройство. Най-важните свидетелства на писмените извори дават следната информация по тези въпроси:

Византийският хронист Теофан Изповедник съобщава (Theoph. Conf. Chron., ed. C. de Boor, I, p. 356 f.; ГИБИ, III, с. 261 сл.), че починалият по времето на император Константин IV Погонат варварски владетел Кробат (така е предадено името от Теофан) бил „господар на казаната България и на котрагите“. След смъртта му първият му син, Батбаян, останал в земята на прадедите; вторият, Котраг, преминал река Танаис и се заселил срещу него, т. е. на срещуположния бряг на Танаис, до която достигали земите на Батбаян; третият, Аспарух, преминал Днепър и Днестър и завзел Огрос, докато четвъртият и петият брат отишли единият в аварска Панония, а другият — в областта Пентаполис при Равена в Италия. Практически почти идентична информация ни е оставил и патриарх Никифор (Nicephori patr. Breviarium, ed. de Boor, p. 33 ff.; ГИБИ, III, с. 295 сл.). Различията между данните на двамата хронисти са незначителни. За Теофан в етническо отношение Кубратовата държава включва „уногундурите българи и котраги“ (τῶν Οὐννογοῦνδοῦρων Βουλγάρων καὶ Κωτράγων), а малко по-нататък уточнява къде се разполагала „старата велика България и т. нар. котраги, които също са техни едноплеменници“. Патриарх Никифор обявява, че ще разкаже за „така наречените хуни и българи“, и след това, по повод месторазположението на това политическо формиране, дава информация за етническия му състав чрез формулировка, почти буквално съвпадаща с току-що цитираната формулировка на Теофан. Интересни сведения дават писмените извори и за самия владетел на Велика България. Съчинението „Хроника“ на Йоан Никиуски⁵ съобщава, че Кетрадес, крал на Мутанес (хуните), братанец на Органа, бил приел християнството и прекарал детството си в Константинопол. Този Кетрадес обичайно бива отъждествяван с „господаря на уногундурите, Кубрат, племенник на Орган, възстанал срещу хагана на аварите“, през 632 г., по данните на патриарх Никифор (loc. cit.; ГИБИ, III, с. 294), и с покръстения през 619 г. хунски вожд получил титлата патриций, като за целта дошъл в Константинопол заедно с първенците и копиеносците си (Nicephori patr. Breviarium, ed. de Boor, p. 12; ed. L. Orosz, p. 20 — 21; ГИБИ, III, с. 291)⁶. За политическите събития във връзка с появата в Северното Причерноморие на Кубратовата държава са налице и някои други изворови свидетелства, които в случая няма да ни занимават⁷. Разбира се, имат своето значение и данните на такъв изключително ценен домашен паметник като Именник на българските ханове, но те се нуждаят от по-обстоятелствен анализ, който тук няма да правим.

В така резюмираните данни на писмените извори за социалната и политическата организация на Кубратова Велика България се долавят следните нейни елементи.

На първо място, владетелската институция с изглежда монархичен характер вече е формирана. Владетелят има обкръжение от „дворцова“ аристокрация, заедно с която се покръства в Константинопол — акт, който за времето си е имал и важно политическо значение и по принцип е предизвиквал обществени противоречия⁸, като най-малкото свидетелства за известно идейно обособяване на аристокрацията и за стремежа ѝ да следва идейно-политически образци от едно високо развито в политическо отношение общество. В Константинопол владетелят се появява заедно с отряд „копиеносци“, т. е. около владетеля има владетелска лична дружина, респ. владетелска „гвардия“. Общото впечатление от характера на властта на Кубрат, респ. на Органа, получавано от изложените данни, е за една власт по-скоро на владетели на раннодържавно политическо образувание. Разбира се, сами по себе си тези данни са недостатъчни, но са сравнително достоверни — например прибавянето на данните на такъв извор като Именника на българските ханове затвърдява впечатлението за вече изградена монархична власт с наследствен характер. Династичните борби от фратриархатен тип, върху които съм се спирал на друго място⁹ — долавяни по данните на Приск за „предпочитанията“ на Атила към най-малкия му син Ерпах (доколкото Именникът на българските ханове настоява за приемственост с Атиловата държава), по данните на византийските хронисти за конфликта от този тип при хуните на Грод и Мугел и в хода на какъвто идва на власт изглежда самият Кубрат — свидетелстват тъкмо за вече изградена монархична институция, въпреки да имат своите корени в системата на наследяемост, типична за първобитната полово-възрастова стратификация. Но всички тези съображения все пак са несигурни, тъй като те отчитат положението на нещата по отношение на сравнително рано възникващата наследственост на някои властнически институции и не дават ясна представа дали става дума за военноремонетични племенни вождове или за раннодържавни владетели. Ето защо от значение е, че цитираните свидетелства на патриарх Никифор и Теофан Изповедник предоставят също така и интересна информация за военнополитическата организация на оглавяваното от Кубрат политическо обединение. Тази информация се съдържа в разказа им за разпадането на Велика България, както и в някои други изворови свидетелства, върху чийто анализ по-долу ще изложим някои съображения.

Въпреки вплитането в едни исторически по характер съчинения, този разказ все пак изглежда съдържа легендарни елементи. Още в началото двамата византийски хронисти повествуват за съвета на хан Кубрат към неговите синове да бъдат единни — един морализаторстващ разказ, който включва несъмнена алюзия за добре известния митологичен сюжет за несговорните синове, пренебрегнали мъдрия съвет на родителя си и за бедите, следващи от неосъзнатата нужда от единство¹⁰. Картината на диаспората на българите, в това число и на котрагите, описанието на която

следва по-нататък в изложението на двамата хронисти, като че ли визира преселения не само през VII век, но и по-ранни¹¹. Вярно е, че направените в литературата отъждествявания на четвъртия и петия Кубратови синове с известните от други извори Кубер и Алцеко са, общо взето, добре издържани и предполагат последователно заложен историцизъм в разказа на Теофан и Никифор, но все пак не премахват изцяло впечатлението за наличието и на фолклорно-митологични елементи в известията им. Това, впрочем, е причината, която кара някои изследвачи да се съмняват в реалността на четвъртия и петия Кубратови синове¹². От друга страна, В. Бешевлиев пък видя в локализацията на петимата синове на Кубрат преди, респ. след разпадането на Велика България, съвсем реални данни, даващи възможност да се възстанови поне отчасти административно-политическата организация на тази ранна държава. Във връзка с това — някои подробности за административно-политическата организация на ранната държава, най-вече — по данни за тюрко-монголските народи.

1. В историята на ранната държавност е познато едно специфично явление, при което завоюваната територия бива обхващана военнополитически чрез гарнизонно дислоциране на воински отряди в най-важните центрове и по границата. Тази практика е позната в редица общества, като обичайно начело на гарнизонните центрове заставали членове на царстващото семейство, най-често — царските синове. Така у древните хети по границата с каските (северната част на Мала Азия) или в Северна Сирия бивали изпращани за местни управители членове на царското семейство. Сред населението на чуждия град-държава или племе те трябвало да разполагат с необходимата военнополитическа подсигуриеност на властта си и я намирали в подчинените им гарнизонни воински формирования. В хетската крупна териториална държава с монархична власт много често тези царски синове създавали проблеми на властта в хода на осъществяването от тях управление и това е изрично засвидетелствано документално; в един от подобните случаи хетският владетел Хатушил I бил принуден да воюва неколккратно против „царския син Хаппис“, управляващ покорения преди това град Цалпа¹³. В крайна сметка подобни случаи, респ. феноменът като цяло, довеждали до един обуздаван сепаратизъм, докато хетското царство било силно, и до формирането на дъщерни хетски царства, когато то било разгромено от т. нар. морски народи, и то в една етнически чужда, семитска среда (т. нар. сирохетски княжества в Северна Сирия); този процес явно бил съпроводен с практически териториално ново предислоциране на хетската държавност. И независимо от преобладаващия най-често нехетски етнически характер на населението на тези нови държави, в тях водеща, еталонна роля играела хетската държавостроителна практика, независимо че в Сирия и Палестина държавата като социално-политическо явление възниква изключително рано, далеч преди появата на тези сиро-хетски княжества.

Тази практика е налице и в редица други древни общества, а също и при т. нар. традиционни народи. Вероятно тя ще обясни такова явление в историята на българските земи през древността, като парадинастическата

институция. По принцип значимата роля на царските братя и синове в различните тракийски държавностни образувания е набелязана в литературата, но досега практически тя не е изяснявана като брънка от една специфична административно-политическа система от коментирания тип¹⁴. А това би могло да бъде сторено, тъй като сред твърде оскъдните писмени свидетелства за административната организация на одриски, гети и др. все пак се е промъкнало свидетелството, че например Севт II всъщност е парадинаст на царя на „вътрешна [респ. горна] Тракия“ (sic!, срв. т. нар. вътрешна област в епохата на Първото българско царство), на Амадок или Медок, като във времето, когато го срещнал Ксенофонт, той бил изпратен да си отвоюва „домена“, в който щял да управлява. В династическо отношение този Севт принадлежал към одриския царски род с основател Терес (бил син на Месад и изглежда внук на неизвестен ни по име брат на Ситалк и Спарадок¹⁵). При това този парадинаст наследил идентичното положение на баща си Месад при управлението на Ситалк и Севт I. Следователно и в това отношение одриската политическа практика била близка по своя характер на хетската, представлявайки тракийския вариант на едно вероятно универсално явление. Но върху този въпрос ще се спра по-обстойно на друго място.

Аналог на хетската практика откриваме и в далечния африкански континент. Там в държавата Ойо е описана практиката на изпращане на „провинцията“ на членовете на царския род, практика, която способствала за обхващането на подчинените градове чрез по-силни властнически отношения. Роля в случая, както и в системата на наследяване, отново играела първобитната полово-възрастова организация на обществото¹⁶ и това е важно, тъй като изглежда, че по принцип тези гарнизонни или гранични формирования били рекрутирани посредством звената на полово-възрастовата организация. Тази рекрутна база на гарнизонното обхващане на подчинените територии възхожда към една много ранна, може би още към военнадемократичната епоха.

Подобна система на административно-политическа организация на държавата е типично явление и за тюрко-монголските народи¹⁷. Ханският син, респ. синове, да получават земя и хора в управление, било практика още при първия могъщ хунски владетел, Моде-шанюй, респ. при неговия баща¹⁸. Но на Моде-шанюй се приписва и по-стройно реформиране на дотогавашното устройство на държавата — той я разделил на източна, старша, и западна, младша, половини, във всяка от които имало по 12 темника, букв. десетохилядници, общо 24 — източен чжуки-княз и западен чжуки-княз, източен лули-княз и западен лули-княз и т. н. Сред тях тези две длъжности, на чжуки- и на лули-князете, формирали т. нар. 4 рога, а следващите три двойки източни и западни рангови длъжности формирали т. нар. 6 рога. Така общо 10 на брой длъжностни лица, между които 4-те били най-висшите (респ. според други свидетелства по степен на знатност се нареждали първо длъжностите от източната, лява част, после — длъжностите от западната, дясна част), били винаги синове и/или помлади братя на владетеля, носещ титлата шанюй, като те имали правото

да заемат престола му поредно, един след друг. Те управлявали всеки в своята област, всяка — практически разположена в граничните зони, в „крилата“ на държавата, а в центъра се разполагала ордата на владетеля, шанюй. Това давало едно всъщност тричастно деление на източно и западно крило и на център. В тази административна организация правят впечатление някои съвпадения с досега установените параметри на устройството на Кубратовата Велика България, респ. на Първото българско царство. Десет били в нея висшите функционери, също както десет били комитатите в Първото българско царство. Ако пък е вярно предположението на В. Бешевлиев за 4 гранични окръга в Кубратова България, за което ще стане дума по-долу, то такова устройство ще съответства в цифровата си определеност на четворното деление на конницата у хуните на Моде-шанюй — конницата от източната половина била със сиви, от западната половина — с бели, от севера — с врани, и от юга — с рижи коне¹⁹ (северен и южен дял и съответно управляващи ги длъжностни лица били следователно другите две части на това административно устройство). Тази цветова символика на конницата от източния и западния дял на хунската държава съответства отчасти, между впрочем, на цветовата символика, заложена в названието черни и бели (респ. сребърни) българи.

От подобен характер била свързваната с дейността на тюркютския владетел Муган-хан т. нар. „удельно-лествична система“, т. е. в буквален превод областно-броенична система; буквален превод, който дава най-общото образно описание на системата. Това описание визира една система за наследяването на властта, което трябвало да бъде поредно, подобно на смяната на зърната в броеницата — според закона на този хан властта се наследявала не от баща към син, а от най-големия към следващия брат и т. н. и след това най-старият племенник наследявал най-младия чичо, респ. вуйчо. А до идването на реда на поредния владетел той получавал свой „удел“, отредена за него област, която управлявал от името на владетеля. Във връзка с това всеки от тези „областни князе“ получавал и съответната титла, според мястото в тази система. Л. Н. Гумильов предполага²⁰, че прототипът на тази система бил престолонаследническият ред у южните хуни от II в. от н. е., но явно еднотипните явления биха могли да се развият и самостоятелно. Освен това тюркската орда като военна организация имала две крила, толюс или тьолис — източно, и тардуш — западно. Да бъде организирано обществото съобразно това деление, означавало да бъде устроена държавата в административно-политическо отношение, и тъкмо това изглежда се съдържа в твърдението на един от орхоно-енисейските надписи, в големия надпис в чест на Кюл-Тегин (редове 99 — 100), че след като осъществил завоеванията си, основателят на Втория тюркютски каганат Илтериш-хан „устроил народите тьолис и тардуш“ и им назначил ябгу и шад. Системата тьолис-тардуш всъщност изграждала двудялбата на по-обширните конфедерации и двата термина винаги се явявали заедно. Тази система освен в основата на организацията на тюркютския каганат е засвидетелствана и за уйгурската 10-племенна конфедерация, също споделяща двудялбата тьолис-тардуш, а и за други

случаи²¹. Източният и западният наместник в тази система били наричани „малки ханове“²², а западните областни князе (наместници) носели титлата бури-шад, т. е. букв. „вълк-шад“, респ. „водач на вълците“, или, според други източници, двамата западни князе били наричани бури-каган, т. е. „вълк-каган“, респ. „каган на вълците“²³. Съдейки по ситуацията в началото на VII в., наместник на хана ставал неговият по-млад брат, носещ титлата джабгу-хаган и като такъв управляващ западното крило на държавата²⁴. Сложността на тази система от длъжности личи от текста на надписа на Могилян-хан: „При възшествието на престола на моя баща, ханът, славните тюркски бегове [се разположиха в следния ред]. Отзад [= на запад] — тардуш-беговете, с кули-чур начело, а след тях — шадапът-беговете; отпред [= на изток] толис-беговете с апа-тархана“²⁵. Много от тюркютските владетели са известни всъщност с титлите си съобразно длъжностите, които заемали в тази система преди възкачването си на централния хански престол. В един случай пък хаганът е наречен „владетел на севера“, което би трябвало да означава, че той пряко е контролирал дял от централната територия на държавата, а именно — северната ѝ част.

Това била една сложна система с твърде разклонен административен апарат, почти сливащ се с военната организация на обществото, функциониращ без всякаква метафизика на взаимоотношенията. „Конституционно“ погледнато, имало установен ред на престолонаследие, който всъщност бил от фратриархатен тип — братът трябвало да наследи брата, племенникът, респ. братанецът — своя вуйчо или чичо и т. н.; система на престолонаследие, в реликтов вид отразяваща системата на наследяване в рамките на една функционираща активно полово-възрастова стратификация, както това е добре изяснено в литературата. Но тази система в епохата на ранната държава вече пораждала противоречия; почти всеки хаган се стремил да остави за наследник сина си, а „наместниците“ — да заемат престола; по-благоумните или не притежаващите значим военно-политически потенциал „наместници“ проявявали „реализъм“ и се стремели синовете им поне да наследяват властта в отредения им „удел“ (впрочем, в цитирания по-горе случай от историята на древна Тракия такава поведенческа линия следва Севт II, стремящ се поне да отвоюва параднастическата област на баща си Месад). Историята на държавните формирувания на различните тюрко-монголски народи, особено на тюркютските каганати, е изпълнена с подобни борби. В перспектива процесът водел и до случаи, в които неуспелите да заемат престола се отцепвали от родния им политически организъм и изграждали нов²⁶. „Уделните княжества“ бивали завоювани и презаювани²⁷, често били правени опити за отнемане чужди „удели“²⁸ и т. н. Всички тези перипетии и колизии в политическия живот приличат много, както добре се вижда, на засвидетелстваните от историята на древните хети противоборства между цар и царски синове или на предислоцирането на държавността в резултат от деструктурирането на политическото обединение на отделни части, запазващи обаче достатъчен военнополитически потенциал за организирането на нови, дъщерни етнополитически обединения.

Тази специфична административна система била, изглежда, универсално явление. Добре засвидетелствана е тя и у монголите, където на нейна база е изградена административната длъжност на баскаците²⁹, а по монголски образец тази „уделна“ система е приета в средновековен Китай³⁰. Тя представлявала, така да се каже, ранносредновековният вариант на късносредновековния апанаж.

Погледнато в теоретичен план, в случая със системата тьолис-тардуш личи възникването ѝ в хода на интересен процес при изграждането на ранната държавност у тюрко-монголските народи. Първобитната полово-възрастова стратификация в епохата на военната демокрация, играеща ролята на обединителен елемент спрямо относително самостоятелните звена на родово-племенната организация на съответните етно-социални организми, пронизвала всички голямосемейни патриархални родове, като първоначално само централизирано социализирала юношеската възрастова степен и респ. използвала тази възрастова степен като постоянно боеготова, изпълняваща граничарско-полицейски функции сила. По-късно, с развитието на преходните процеси към изграждане на държавност, тази възрастова стратификация силно се променила. Тя била подчинена от паралелно развиващата се централна власт на военновременния вожд на племенния съюз и впоследствие на владетеля на ранната държава и формирала военнополитическата му база. Вероятността системата тьолис-тардуш да се е изградила въз основа на модифицираната в условията на ранната държавност полово-възрастова стратификация личи до известна степен от някои податки в руническите надписи. Така в надпис върху стела на енисейските киргизи (от периода VII — VIII в.) починалият Учин-Кулуг съобщава, че не може да остане „сред вас, моите витязи родственици, витязи огуши, витязи оглани“³¹. С. В. Кисельов (базирайки се на изследванията на С. П. Толстов) вижда в термина *oguš* „клиенти“ на погребания аристократ и само за огланите поставя категоризацията „дружинници“, пояснявайки дружинниците-оглани още и като „конная молодежь“ и съпоставяйки общността им с древноруската „дружина молодшая“³². Тези данни набелязват една важна специфика на непосредствената военнополитическа база на съответните административни политически функционери — че тя се изграждала по възрастов признак. Огланите-младежи са нейната юношеска част и въпреки че подобна система след време щяла да се модифицира в резултат от развитието на професионализация и известна наследяемост на воинската ангажираност (израз на което било диференцирането на владетелската дружина на старша и младша), във времето на ранната държавност генетичната връзка на явлението с първобитната полово-възрастова стратификация е доловима поне терминологически. В друг надпис от същия район и епоха, от който произхожда цитираният погоре надпис, се съобщава, че починалият имал 50 витязи, негови „най-добри спътници“ и старши и младши братя³³. Но малките племенни обединения, с население, което номадствало, заето със скотовъден труд, и което било предвождано от вожд, в чийто стан постоянно обитавали дружинниците му, на брой около 500 в един случай, играейки и ролята на стража на

„работещата“ част от етнополитическото обединение³⁴, по-късно пре-раствали в големи племенни обединения. Владетелят им, в необходимостта си да обхване голямата, усвоена най-често в хода на военна експанзия територия, трябвало да разчита на някакъв воински контингент. И този контингент, изглежда, били тъкмо възрастовите мъжки съюзи, становище, което намира подкрепа в показателното известие на китайските извори, че тукю наричали телохранителите фули, „което на монголски език означава също вълк, в знак на това, че те помнят своя произход от вълка“³⁵. Запазването на това псевдототемистично име тъкмо за телохранителите е показателно — в случая те ни се представят в типичната за родово-племенните общества ритуална дегизация, респ. миторитуално осмисляне на юношеството³⁶. Вероятно тъкмо обезпечеността на „наместниците“ в системата тьолис-тардуш с такава военнополитическа база е породило названия от типа на бури-шад и бури-каган. Всъщност аналогично е било положението и при монголите; и при тях властта на улусните князе, респ. на носителите на длъжността баскак, се опирала на воинската сила на нукерите и във връзка с това от значение е сравнението между нукерите и воинските мъжки съюзи у североамериканските племена, въз основа на което Ю. П. Аверкиева изяснява генезиса на монголските нукери като свързан с еволюцията на ефебските *Männerbünde*³⁷. Възможно е също тъкмо номинации, свързани с полово-възрастовата стратификация у древните тюрки, да лежат в основата на назоваването на частите на двудялбата тьолис-тардуш, но тук върху този въпрос няма да се спирам. Също бегло ще упомена и засвидетелстваната от Константин Багренородни (*De admin. imp.*, ed. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, p. 182; ГИБИ, V, с. 216) ежегодна смяна на гарнизона в хазарския Саркел, който практически бил една гранична крепост за хазарския каганат. „Мандатността“ на тази стража е явление, което по принцип би могло да представлява и най-вероятно е производно от функционирането на юношеската възрастова степен като институция с типичната за нея „мандатност“. Впрочем, показателно е в случая названието на крепостта. Константин Багренородни съобщава, че тя носела име, на езика на хазарите означаващо *ḫsprov ḫstlīov*, „бял дом“. Заслужава да се помисли дали това име чрез вложената в него цвeтова символика не е означавало крепостта като „гранична застава“ на хазарите; в това отношение показателен паралел предоставя лeксемата *aqöylü*, букв.: 'белодомци', която била у тюркмени и други народи название за юношите, натоварени със задачите на гранична стража, и респ. близкото название „сребърни българи“ (може би кутригурите). Дали многото градове с име Белград в средновековната българска държава не са феномени от същия тип, е трудно да се каже, но във всеки случай всички те са в граничните територии на средновековната българска държава — и бесарабският Белград, стига името му да датира от епохата на българското средновековие, и днешният албански Берат (старобългарският Белград), и Белград на Дунава с неговия гарнизон начело с боритаркан („таркан на вълците“).

Чрез системата тьолис-тардуш били държани в покорство племената, които при експанзията на съответното номадско държавностно образу-

вание формирали нисшия слой в структурата на една етническа суперстратификация — твърде често срещано явление при ранната държавност. Отношенията на господство над чуждите племена чрез уделната система намират и ясна вербална формулировка в собствено тюркютските писмени паметници — например тардуш-шадът Билге-хан заявява, че „народът токуз-огуз е мой собствен народ“, т. е. народ, над който той господства чрез позицията си на управител на западното крило³⁸. Тази система на етническа суперстратификация у тюркските народи в Азия се отразява и терминологически — чрез диференциацията на qaganlyg budun и älteberlig budun³⁹. У хакасите тази градиация се изразявала терминологически чрез понятията илбък-чон ‘великият народ’, редом с халых-чон, албаты-чон, т. е. народ-данник, арга чон, т. е. трудещ се народ („арга“ буквално означава „гръб“) или събирателното ил-чон ‘народ’⁴⁰. Така чрез тази система тюркютският каганат господствал над редица народи и например на тулихана Жангар от източнотюркския каганат, чийто престолонаследник той бил, като владеещ „удел“ в североизточната част на каганата му били подчинени „васалните“ племена кидани, хи (татаби) и шивей (татари)⁴¹.

Аналогична ситуация прозира и в данните на Приск, че най-големият от синовете на Атила от жена му Крека бил владетел на акацирите и на другите племена, заемащи Припонтийска Скития⁴². Тази специфика на властта на въпросния Атилов син, типологичната ѝ близост с тюркската практика е вече отбелязвана от изследвачите. Както обръща внимание Я. Харматта, позицията на Атиловия син приличала на позицията на сина на Билге каган от големия надпис на Кюл-Тегин (редове 312 — 313) като изпълняващ длъжността господар над народа түргис (по време на бащиното му управление)⁴³. Изглежда някакъв краен — източен? — удел заемал в хунската държава в Северното Причерноморие Ирник, тъй като според данните на Йорданес⁴⁴ той се установил в крайния предел на Малка Скития (in extrema minoris Scythiae), простиращ се според готския историк на изток до Кавказ. Йорданес сочи по-нататък, че родствениците му Емнекур и Улциндур пък заели територии в крайбрежна Дакия (около Утус, Ескус и Алмус), докато една трета група явно се настанила срещу Романия и тя дори и след като „се предала“, т. е. приела византийската власт, продължила да се нарича „сакромонтиси и фосатиси“. За тази трета част се предполага, че носи названия, вариантни спрямо названието федерати за заселеното по границите на Византия варварско население, но според мен тези термини превеждат съответните хунски термини за обозначаване на пограничното население на хунската държава, предислоцирала се след Атиловия поход към Западна Европа при границите с Византия. Че термините визират практика, сходна с прабългарската аналогична система на организация на пограничната охрана, вече е изтъквано⁴⁵; що се отнася до сакрализацията на граничната планина (срв. Хипийска или Българска планина, при която се разполага владеещият, изглежда, гранична област хански син Аспарух в Кубратова България) или, що се отнася до укрепването на границата с окопи, това изглежда са елементи от една още хунска практика, сходна с която или наследена от нея е аналогичната практика в Първото

българско царство. Както се вижда обаче — което в случая е по-съществено — тази практика имала своите корени в т. нар. „уделно-лествична“ система.

2. 1. В малко по-различна конкретно-историческа реализация, но по принципно сходен начин като че ли се извява този феномен в хода на процесите на формиране на българската държавност още в нейната люлка, в Кубратова Велика България. В това отношение заслужава да бъдат приведени някои от досегашните наблюдения по тези проблеми. Ние видяхме по-горе с каква информация разполагаме от писмените източници за Кубратова Велика България и нейното устройство. На базата на тази информация В. Бешевлиев изгражда следната картина:

Петте, респ. четиримата синове на Кубрат, са били негови наместници или помощник-владетели, всеки в приблизително указаната от изворите област, съответно на изток, запад, север и юг, като най-стариат син, Батбаян, управлявал навярно заедно с баща си централната част на държавата. За това разделяне на Кубратовата държава — че то е било реална административна подялба — Бешевлиев заключава въз основа на съобщенията на Теофан и Никифор, че всеки изселил се Кубратов син напуснал родината си заедно с подвластния нему народ. Бешевлиев също се позовава в тази своя реконструкция и на факта, че подобно разделяне на държавата на четири или повече части е било присъщо на тюркските народи⁴⁶. От синовете на Кубрат вторият бил вожд на котрагите отвъд Дон, т. е. наместник в северозападните покрайнини на държавата. Аспарух пък бил наместник в източните области при т. нар. Хипийска планина, наричана още планината на българите, т. е. в източната гранична област. Дали обаче в тези „наместничества“ на Кубратовите синове се подчинявали различни племена или части от общото управляващо племе, това, смята Бешевлиев, не можело да се каже; само котрагите били отделна етническа единица.

С оглед изложеното по-горе, тази картина може в някои детайли да бъде доизяснена. По-важното обаче е, че тя потвърждава — представяйки конкретно-историческия български вариант на феномена — обрисованата по-горе т. нар. „уделно-лествична“ система у хуни, тюркюти, монголи. Изглежда и в Кубратова Велика България подвластната територия бивала обхващана чрез присъствието на царските синове в погранични области, които управлявали. Вписването на това явление в рамките на широко разпространена типология дава известна увереност, че разказите на Теофан и Никифор надрастват простото историзиране на някакво българско митоепическо повествование, каквото те все пак визират⁴⁷ и че действително дават представата за изграждането на администрацията на това държавностно формиране чрез ангажирането на ханските синове с управлението на пограничните области, респ. с граничната охрана. Така по-късните гранични комитати на Първото българско царство намират своя праобраз в наместничествата на Кубратовите синове.

Тази твърде перспективна насока за решаване проблемите на социално-политическото устройство на Кубратовата държава, набелязана от В. Бешевлиев, позволява, според мене, и една по-нататъшна детайлиза-

ция на наблюденията в това отношение. Възможно е да бъде хвърлена светлина освен върху типологията, също така и върху институционалната обезпеченост на едно такова държавно устройство.

2. 2. Според Ст. Рънсиман⁴⁸, уногундурите са най-вероятно онова племе, над което господствали потомците на Ернах; в младостта си Кубрат бил, изглежда, само техен владетел. Д. Моравчик⁴⁹ е по-предпазлив — действието на легендата за Кутригур и Утигур се развива там, където обитавали оногурите и където после била формирана Кубратова България. Анализът на този етникон, според мен, представя една по-различна картина. Каква е семантиката на етничното име уногундури, е въпрос, който поражда противоречиви становища, предполага се дори и готски произход на името на „владетелското“ племе в Кубратова България⁵⁰. Различна е картината по отношение етникона оногури — изследвачите са единодушни, че той представлява лексема със значение „десет огури (т. е. родове, племена)“⁵¹. Заслужава да се обърне внимание в това отношение, че в такъв случай, при семантика „десет огури“, етниконът оногури представлява типологичен паралел на тюркютския термин *on oq* за племенната общност, стояща в основата на втория тюркски каганат. Всъщност лексемата уногундури е аналогично по значение име. Ако изходим от вариантите $\dot{O}(\Omega)\nu\sigma\upsilon\upsilon\nu\delta\upsilon\theta\rho\iota$, появяващи се в някои източници⁵², тя би могла да бъде възстановена във вида *on-ogun-dur*, където *-d^or*, *-t^or* е суфикс за множественост (Kolektiv-Suffix), срещан в етникона Ζαβενδέρ (Theoph. Simocattas, VII, 8, ed. de Boor, p. 260₁₆), в *Ultzindur* (Iord. Get. 127, 2), лично име, което изглежда поначало било етникон — име на хунско племе, както и в първата композанта на името Олхонтор-блкар у Ананий Ширакаци (според мен — *oglandur*, т. е. също един *terminus technicus* за обозначаване на юношеската възрастова степен)⁵³. Появата във всички тези случаи на *-п* преди суфикса *-d^or* обаче ме кара да се съмнявам във възстановката *ogur* като втора композанта на лексемата уногундури; във всички тези случаи може би се срещаме със суфикса за събирателна множественост *-п* и следователно *ogun* е оформен чрез друга афиксация вариант на лексемата *ogur/ogul*. Предложеният лингвистичен анализ на този етникон — в който към досегашните резултати прибавяме незначителни уточнения — добре показва, че и етниконът уногундури всъщност не обозначава господстващото племе във Велика България, а етнополитическата племенна общност (в състав от „десет“ рода или племена), начело на която застанал Кубрат след формирането на новата държавностна структура. Така че във Велика България се повтаря един от вариантите на числовата идеологическа социометрия в изграждането на етнополитическия организъм — кратният на 10 негов числов идеен модел (редом с кратните на 7, 9, 30 и т. н. негови идейни модели у други тюркски етноси). И ако поясним този извод допълнително, ще трябва да отбележим, че става дума за битувашата у носителя на етникона, в случая — уногундури — представа за етнополитическото му устройство, за изграждащите го низови структурни звена и тяхната цифрова определеност; представа, изявена в номинацията му — и по-точно в самоназоваването му — независимо от факта, че такава

представа най-вероятно невинаги съответствала на реалното структуриране и броя на родово-племенните звена, изграждащи обитаващите Северното Причерноморие етноси, но може би отговаряла на административните единици в територията му. Така установеното значение на етникона уногундури прави по-сигурно идентифицирането на уногундури и оногури.

Обсъжданият проблем се изяснява допълнително от такъв източник като старотюркските орхоно-енисейски надписи. Така в надписа на Кюл-Тегин от 731 г. се срещат термините *on oq oglyu* и *on oq budun*, а в надписа на Тонюкук — просто *on oq*, буквално: „десет стрели“. Някои изследвачи предполагат⁵⁴, че тези термини назовават оногурите, но това според мене е неточно; така се самоназовават в тези надписи западните тюрки, т. е. пред нас е типологичен паралел. Л. Н. Гумильов обръща внимание, че това не е етноним, а соционим, еволюирал към етноним, който представлявал следа от административната дейност на Ъшбара Толисшад-хан през 635 г.⁵⁵ За каква „реформена“ административна дейност става дума? На този западнотюркски владетел китайските извори приписват разделянето на тюркютите на 10 „поколения“ или аймаци, наречени „стрели“, на свой ред разделени помежду си на източна, т. нар. Дулу, половина от 5 аймака, и на западна, т. нар. Нушиби, половина от 5 аймака⁵⁶. С оглед на тези данни, както и с оглед факта, че у тюркютите, а и у други тюркски народи терминът *oq*, „стрела“, е представлявал обозначение на някакво родово-племенно подразделение⁵⁷, то горните термини, *on oq oglyu* и *on oq budun* ще представляват едно разгъване на термина, разгъване, назоваващо съответно юношеската част и частта на колектива в зряла възраст, докато терминът *on oq* назовавал просто съвкупността на всички 10 „рода“ или „племена“. Така *on oq oglyu* ще се преведе не „десетстрелни синове“, а „юношите от десетте стрели“; *on oq budun* — „народът (зрелите задомени мъже) на десетте стрели“ и най-накрая *on oq* — просто „десетте стрели“ като название за целия етнополитически организъм.

На следващо място, така установената цифрова определеност на племенната общност в състава на Кубратова Велика България позволява да се изяснят някои досега трудни за анализ реални от социално-политическата организация на Първото българско царство. Според мен, с тази числова определеност се обяснява броят на комитатите в Първото българско царство, които, изглежда, представлявали гранични области, където централната власт дислоцирала гарнизонни подразделения, съставени най-вероятно от звената на военизираните юношески възрастови съюзи, за да може по този начин ефективно да контролира във военнополитическо отношение цялата територия на саракта. Както вече съм обръщал внимание⁵⁸, такава възстановка се потвърждава и от едно от първичните значения на лексемата *comitatus*, която в латинското словосъчетание *exercitus comitatensis* представлява част от един военнополитически термин — обозначение на резервните гранични войски на Римската империя, създадени при Диоклетиан. Но, от друга страна, терминът *comitatus* в някои ранносредновековни западноевропейски държави обозначава

владетелската свита, която, както установява това Фр. Кардини, имала пряка генетична връзка с юношеските възрастови съюзи от типа *Männerbund*⁵⁹. Тази типологична съпоставимост между западноевропейския *comitatus* и комитатите на Първото българско царство предполага вероятността воинските контингенти в последните наистина да са били съставени от юношеските възрастови съюзи и следователно като термин за съвкупността от 10-те комитата на Първото българско царство ще трябва да се очаква едно възстановено прабългарско (респ. булгарско, ако използваме този термин, срещан в част от лингвистичната литература) *op oq oqlan* (буквално „юношите на десетте рода /племена/“). Възстановката се подкрепя още от факта, че тъкмо по границите на Първото българско царство откриваме такива административни функционери, като олгу-таркана и олгу-багатура, по мое предположение — олгу-таркан (срв. титлата олгу-тархан, носена от административен функционер на намиращите се на запад от центъра на западнотюркския каганат, изглежда, номинално подчинени му согдийци и бухарци⁶⁰) и съответно олгу-багатур, т. е. военачалници над огланите⁶¹; от факта, че тъкмо по границата с Византия се открива периодичната подмяна на ефебските гранични формирования, съдейки по данните на житието на св. Мария Нова, че напускащите длъжността си кефалии, т. е. ръководители на гранични формирования, получавали по „военния закон“ правото като „възнаграждение“ да се впускат по грабеж в съседните неприятелски земи⁶²; от факта, най-накрая, че в Белградския комитат резидирал един бори-таркан, т. е. командирът на отряди от юноши-„вълци“. Така този феномен — административното деление на Първото българско царство на 10 комитата — имал своя прототип още в административно-политическата организация на Кубратова Велика България. По-горе обосновахме тази генетична връзка между двата разновременни конкретно-исторически варианта на явлението чрез съпоставката между комитати и „наместничествата“, предположени като организационни единици в Кубратовата държава от В. Бешевлиев; сега това предположение се потвърждава и от реликтовото запазване на свидетелство за такава организация на Велика България в етника на уногундури.

Впрочем, ако тази административно-политическа система у прабългарите е функционирала по типологично идентичен начин със системата у хуни, тюркюти, монголи и т. н., то в тази светлина е съвсем логично поведението на създателите на т. нар. западна българска държава на Самуил. Съобщението на Скилица — Кедрин (*Scylitzes-Cedrenus, Hist., ed. Bonn. II, p. 434; ГИБИ, VI, 275*), че бащата на Самуил, Никола, бил „един от велемощните комити в България“, определя съвсем ясно положението му в административно-политическата система на Първото българско царство. Ние вече разполагаме с предположението на Ив. Дуйчев, че този комитски род е бил по произхода си в родствена връзка с българското владетелско семейство, с династията на Крум⁶³. Но дори да не можем да се опрема на това предположение на авторитетния български историк, установената по-горе типологична идентичност на административната система на Пър-

вото българско царство с „уделно-лествичната“ система у хуни, тюркюти, монголи и татари би била достатъчно основание да смятаме, че комит Никола бил представител на някаква странична клонка на българското владетелско семейство и че тъкмо този му статус е дал подтика неговите синове, комитопулитите, да внасят „смут в българската държава“ (*Scylitzes-Cedrenus, Hist., ed. Bonn., II, p. 347; ГИБИ, VI, с. 257*), т. е. да се опитват да реализират овластяването си на ханския (респ. царския) престол, което упоменатата система „конституционно“ предполагала. От друга страна, обозначаването на четиримата братя, синове на комит Никола, като „комитопули“ донякъде говори за развитието на наследственост на тази длъжност, за известна монополизация на ръководните административни длъжности в „уделно-лествичната“ система, което като явление повтаря аналогичната практика у тюрко-монголските народи.

Дали и в Кубратова Велика България са били включени територии, които е трябвало да бъдат военнополитически интегрирани посредством дислокацията в тях на оглавявани от членове на владетелското семейство военнизиращи гарнизонно-гранични формирования, вероятно изградени от звена на първобитната полово-възрастова стратификация? Доказателство за това се открива твърде неочаквано в такова свидетелство на писмените извори, като самото название на държавата на Кубрат, с каквото тя (или всъщност, както ще видим — едната част от нейната двудялба) е известна на приведените по-горе византийски автори — Велика България. На О. Н. Трубаčov принадлежи едно интересно „разшифроване“ на името *μεγάλη Μοραβία* у Константин Порфирогенет като обозначение на „вторично усвоената“ Моравия, аналогично на античния пример за назоваване като *Magna Graecia* не собствено на Гърция, а на агломерацията от гръцки колонии в Сицилия и Южна Италия; на средновековните примери с *Bretagne* и *Great Britain*, Малороссия и Великороссия, *Scotia minor* и *Scotia major*⁶⁴. Спрямо Кубратова Велика България това важно наблюдение на Трубаčov приложи Цв. Степанов⁶⁵, опитвайки се да реши историкогеографския проблем за начална и вторична територия в ареала на това първо българско политическо формирование. Стойността на неговото локализиране на Велика България, респ. на Кубратовата държава в Северното Причерноморие, както и цялата тази група въпроси, са за темата ни странични; по-важно е потвърждаването на факта, че и Кубратовата държава имала типичната за „номадските“ държави структура, включваща господстващо и подчинени племена в една специфична етническа суперстратификация⁶⁶. Така или Велика България като цяло е новозавоювана територия, или част от Кубратовата държава е била обозначавана с това название — своеобразен *terminus technicus* за усвоени територии, неспадящи към исконната племенна територия на българите. Изказвани са различни предположения кои тюркски племена от Северното Причерноморие са собствено български и кои — подчинени и след това интегрирани в Кубратова Велика България; окачествяването в това отношение на сабири, барсили, котраги, респ. кутригури, оногури и т. н., и досега затруднява изследвачите. Сравнително безспорен е все пак фактът, че Кубратова

Велика България също е представлявала многоплеменно политическо раннодържавно образувание, в което чрез системата на т. нар. етническа суперстратификация господствали българите.

Тук няма да се спирам и на въпроса за причините, поради които тъкмо новоусвояваните земи са обозначавани като „великата“ родина, докато изходната територия на съответния етносоциален организъм е „малката“ негова част; само ще отбележа, че такава номинация е практика, производна от функционирането на т. нар. минорат, който, освен у другите тюркомонголски народи, е имал разпространение и у прабългарите, както вече стана дума. При този феномен, т. нар. минорат, на миграция, включително от типа *Ver Sacrum*, потегляли по-отрасналите младежи, докато по-младите, респ. тяхната възрастова степен — във фолклорно-митологичните сюжети обичайно олицетворявана от фигурата на най-малкия син на приказан владетел (срв. аналогичното първично значение, вложено в титлата тегин у тюрко-монголските народи, в това число — вероятно и в прабългарската титла канартикин) — оставала в бащините поселения. Следователно това явление — миноратът — функционирането на който е засвидетелствано по данни за системата на престолонаследие у прабългарите, сега се регистрира като имащо своята роля и в други сфери на социалната практика. Кубратова Велика България (схващано досега като общо название на държавата, чието население може би я е назовавало Оногундурия, респ. Оногурия, а *Patria Onoguria* от изворите е била може би изходната „Мала България“) включвала, следователно, и подчинени територии, които трябвало да обхване военнополитически, и, както предположихме, това тя сторила вероятно именно чрез дислокацията на натоварените с граничарски функции звена на полого-възрастовата стратификация, т. нар. *Männerbünde*, респ. военнизираните юношески възрастови групи.

Изведените по-горе наблюдения и изводи не са пределът в използването на макар и малката по обем изворова информация. За възстановката на очертаната административно-политическа система в нейния конкретно-исторически вариант от Кубратова България, респ. Първото българско царство, съществуват още някои данни и съображения; върху тях при възможност ще се спра в едно бъдещо проучване.

Бележки

¹ Вж. повече за Кубратова Велика България: Гюзелев, В. Произход и ранна история на прабългарите. — Лекции за следдипломна квалификация на учителите. С., 1979, с. 59 сл.; Златарски, В. История на българската държава през средните векове. I/1. С., 1970, с. 130 сл.; Бурмов, Ал. Избрани произведения. Т. I. С., 1968, с. 19 сл.; Димитров, Хр. Историческата действителност в „Именника на българските ханове“. — В: Преслав. 4. Сборник. С., 1993, с. 241 сл.; Божилов, Ив., Хр. Димитров. *Protobulgarica* (Заметки по истории протоболгар до средина IX в.). — В: *Byzantinobulgarica*. IX. Sofia, 1995, с. 7 сл., с подробна библиография; Божилов, Ив. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. С., 1979, 89 — 90; Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981, с. 118 сл.;

Бешевлиев, В. Първобългари. История. С., 1984, с. 37 сл.; Мутафчиев, П. История на българския народ. I. С., 1943, с. 84 сл.; История на България. Т. II. С., 1981, pass., с лит.; Мерперт, Н. Я. Древнейшие болгарские племена в Причерноморье. — В: Очерки истории СССР III — IX вв. М., 1958; Артамонов, М. И. История хазар. М.-Л., 1962, 157 — 169; Чичуров, И. С. Экскурс Феофана о протоболгарах. — В: Древнейшие государства на территории СССР. М., 1976, с. 85 — 89; Гадло, А. В. Этническая история Северного Кавказа IV — X вв. Л., 1979, с. 107 сл.; *The Cambridge Medieval History. Volume IV. The Byzantine Empire. Part I. Byzantium and its Neighbours*. Cambr., 1966, p. 483 — 485; Gjuzelev, V. *Medieval Bulgaria. Byzantine Empire. Black Sea — Venice — Genoa*. Verlag Baier, Villach, 1988, pp. 5 ff.; Kinbara, Y. On the Proto-Bulgarian State „Great Bulgaria“. — *The Journal of East European Studies*, I, 1978, pp. 18 ff., и посочената в тези работи литература.

² Вж. напр. Бурмов, Ал. Избрани произведения. Том I..., с. 69 сл.; Петров, П. Цит. съч., с. 127 сл.; Gjuzelev, V. Op. cit., p. 29 — 30. Но у В. Бешевлиев (Цит. съч., с. 42) се приема, че Кубратова България е държава, у D. Obolensky (*The Cambridge Medieval History. Volume IV. The Byzantine Empire. Part I...*, p. 483) — kingdom, у С. Плетньова (Древните българи в Източна Европа. — ИБИД. Кн. XXXIII. С., 1980, с. 27) — „дъщерно“ държавно образувание спрямо Западнотюркския каганат, и у А. Х. Халиков (Протоболгары и протовенгры в Среднем Поволжье и Нижнем Прикамье. — В: Проблемы на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 59) — полуномадска държава. Срв. и становището на Петер Юхас (Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюркско-българската култура върху маджарите. С., 1985, с. 239), че Велика България (и Хазария) се развивала по пътя на превръщането в уседнало-земеделска държава.

³ Като военноемодемократична по типология на социално-политическата система Кубратова Велика България се определя напр. от Gjuzelev, V. Op. cit., p. 86.

⁴ Вж. критиката върху някои несъобразности на представата за Кубратова България като военноплеменен съюз у: Божилов, И. Седем етюда по Средновековна история. С., 1995, 22 — 24, и др.; Божилов, И., Хр. Димитров. *Protobulgarica...*, 43 — 44. Резервите към определянето на Кубратова България като военноплеменен съюз споделя и авторът на тези редове, въпреки че по принцип приемам военноемодемократичната типология на процесите на формиране на държава. Вж. Йорданов, Ст. За универсалността на понятието военна демокрация. — *Истор. преглед*, 1987, кн. 6, с. 67 сл., за теоретичните проблеми в това отношение.

⁵ Вж. за текста на Йоан Никиуски и за проблемите на разчитането и интерпретацията му: Златарски, В. Нови известия за най-древния период на българската история. — *СБНУНК*, XI, 1894, с. 145 сл.; Същият. *История...*, I/1, с. 134 сл., както и най-новото проучване на паметника от В. М. Лурье (Иоанн Никиуский СХХ 46 — 49. Опыт нового прочтения. — *Etudes balkaniques*, 1994, No 4, с. 95 сл.).

⁶ Вж. за отгъждествяването на Кетрадес от текста на Никиуски: Златарски, В. *История...*, I/1, с. 134 сл.; Димитров, Хр. Цит. съч., 243 — 244, с лит.; Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 41 сл.

⁷ Тези свидетелства са коментирани подробно в литературата, указана в бел. 1 по-горе.

⁸ Вж. най-общо за тези противоречия във връзка с актовете на приемане на нова религия по социално-политически подбуди у мен: Йорданов, Ст. Епизод от

етнокултурната история на прабългарите в Северното Причерноморие (хунският владетел Грод и християнизацията на кутригурите). — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том трети. Велико Търново, 1994, с. 27 сл.

⁹ Вж. пак там, 27 — 35, с лит.

¹⁰ Вж. за историческата информативност на този сюжет: Йорданов, Ст. Обичаят „Свещена пролет“ у прабългарите и механизмът на преселенията им в Северното Причерноморие и на Балканите. — В: Страници от историята на българите в Северното Причерноморие. Велико Търново, 1996, с. 24 сл.

¹¹ Вж. за това: Беневлиев, В. Цит. съч., 43 — 45; Петров, П. Цит. съч., с. 132 сл., с лит. по тези въпроси.

¹² Вж. напр. Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 167; Мерперт, Н. Я. Цит. съч., с. 599.

¹³ Вж. изворовия текст, засвидетелстващ явлението, коментар и препратки към близки по типология примери у Г. И. Довгяло. Становление идеологии раннеклассового общества (на материале хеттских клинописных текстов). Минск, 1980, с. 35 и сл., срв. с. 33 сл.

¹⁴ Вж. напр. Кабакчиев, Ю. За социалната структура и върховната власт в одриската и гетската политически формации. — Истор. преглед, 1993, кн. 3, с. 70 сл., с извори и лит.

¹⁵ Вж. повече: Михайлов, Г. Траките. С., 1972, с. 62 сл.

¹⁶ Вж. повече у Кочакова, Н. Б. Рождение африканской цивилизации. Ифе, Ойо, Бенин, Дагомей. М., 1986, 182 — 185.

¹⁷ Вж. за т. нар. „уделно-лествична“ система у хуни, тюркюти и др.: Бичурин, Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. I. М.-Л., 1950, с. 46 сл.; Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Введение, перевод и комментарии В. С. Таскина. М., 1984, 33 — 34; Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-küe). I — II, Wiesbaden, 1958, S. 8 — 9, 132, 429, и др. (non vidi); Бернштам, А. Н. Наследственность и выборность у древних народов Центральной Азии. — Проблемы истории докапиталистических обществ, 1935, № 7 — 8, с. 160 сл.; Същият. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрков в VI — VIII вв. Л., 1946, с. 82, 186, 241 и др.; Гумилев, Л. Н. Удельно-лествичная система у тюрков в VI — VIII веках (К вопросу о ранних формах государственности). — СЭ, 1959, № 3, с. 11 сл.; Същият. Древние тюрки. М., 1993, с. 56 сл.; Giraud, R. L'Empire des Turks Célestes. Les règnes d'Elterich, Qarqhan et Bilgä (680 — 734). Contribution à l'histoire des Turks d'Asie Centrale. Paris, 1960, p. 73 — 75; Doerfer, G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. II. Wiesbaden, 1965, S. 393 sqq. Срв. също Марков, Г. Е. Кочевники Азии. М., 1976, 45 — 46. Марков се съмнява доколко системата стриктно е действала и дори заявява, че „...в действителности такой системы у них не существовало“ (пак там, с. 45, бел. 180); твърдение, което приписва на системата и на функционирането ѝ юридически формализъм, с който тя далеч не се е отличавала.

¹⁸ Вж. Бичурин, Н. Я. (Иакинф). Цит. съч., с. 46.

¹⁹ Пак там, с. 51.

²⁰ Гумилев, Л. Н. Древние тюрки..., с. 58.

²¹ Вж. за термините, обозначаващи двете крила на тази система: Ключкин, И. Н. Новые данные о племени толесов и тардушей. — Вестник Дальневосточного отделения АН СССР, 1932, № 1 — 2; Гумилев, Л. Н. Древние тюрки..., с. 60; Същият. Удельно-лествичная система..., с. 23 сл., с лит.; Pulleyblank, E. G. Some remarks on the Toquzoghuz problem. — Ural-Altische Jahrbücher, XXVIII, p. 35, the note. В един или друг вид системата е засвидетелствана у тюркюти, уйгури, хазари, племенната общност сянта и др. Вж. Clauson, Gerard. Turkish and Mongolian Studies. London, 1962, p. 28 — 29, с лит.; Гумилев, Л. Н. Древние тюрки..., с. 377; Худуд ал-Алам. Рукопись А. Туманского. Пер. В. В. Бартольда. Л., 1930, с. 32; Бичурин, Н. Я. (Иакинф). Цит. съч., с. 340, и др.

²² Гумилев, Л. Н. Древние тюрки..., 154 — 155.

²³ Вж. препратките към изворовите данни у Гумилев, Л. Н. Древние тюрки..., с. 173, срв. с. 58; Pritsak, Omeljan. Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955, S. 53, anm. 4.

²⁴ Гумилев, Л. Н. Древние тюрки..., с. 159.

²⁵ Вж. Бернштам, А. Н. Социально-экономический строй..., с. 135. Близка ситуация се описва в малкия надпис на Кюл Тегин, редове 1 — 8.

²⁶ Вж. за един такъв пример у хуните: Материалы по истории..., с. 34.

²⁷ Срв. напр. Гумилев, Л. Н. Биография тюркского хана в „Истории“ Феофилакта Симокатты и в действительности. — Византийский временник, том XXVI, 1961, с. 70, 75.

²⁸ Пак там, с. 72.

²⁹ Вж. напр. Семенов, А. А. К вопросу о золотоордынском термине „баскак“. — Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. 1947, том VI, вып. 2, с. 137 сл. Срв. Федоров-Давыдов, Г. А. Общественный строй Золотой орды. М., 1973, 30 — 31 и 43 сл.

³⁰ Но в официални документи въвеждането ѝ се обосновава както с монголската държавностна практика, така и със собствено китайските традиции. Вж. Бокшанин, А. А. Административные функции уделов в Китае в конце XIV — начале XV в. — В: Государство в докапиталистических обществах Азии. Сборник статей. М., 1987, с. 110. Срв. за типологично близката система в по-ранния чжоуски Китай: Васильев, Л. С. Проблемы генезиса китайского государства (Формирование основ социальной структуры и политической администрации). М., 1983, с. 201 сл. Що се отнася до универсалността на системата, още два примера илюстрират конкретно-историческите ѝ реализации — системата на удж-беевете у селджуки и османци и уделната система на Киевска Русия, чието сходство със същия феномен у тюрко-монголските народи указва още Н. Веселовски. Вж. за последната най-общо у Гумилев, Л. Н. Удельно-лествичная система..., с. 13.

³¹ Цит. по: Киселев, С. В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951, с. 595.

³² Пак там. Срв. Толстов, С. П. Тирания Абура. — Исторические записки, 1933, № 3, с. 52; Бернштам, А. Н. Родовая структура Тугю VIII в. (К исследованию памятника Кюль-Тегина). — Известия ГАИМК. Выпуск 103, 1934, 570 — 571.

³³ Киселев, С. В. Цит. съч., с. 595.

³⁴ Става дума за племенната общност хи или кумохи (кумоси), по данни за положението у тях във времето преди VII век, данни, които, макар и късни, са показателни по занимаващия ни проблем. Вж. Материалы по истории..., с. 19; Бичурин, Н. Я. (Иакинф). Цит. съч., 370 — 371.

³⁵ Бичурип, Н. Я. (Иакинф). Цит. съч., с. 229.

³⁶ Вж. за това литературата, указана у мен: Йорданов, Ст. За митологичната младост и мито-ритуалната ликантропия на прабългарския владетел: II. Кутригурският вожд Грод, Курт/Кубрат от Велика България и апокрифният владетел Гордие-Чигочин. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти. В. Търново, 1995, pass.

³⁷ Вж. Аверкиева, Ю. П. О месте военной демократии в истории индейцев Северной Америки. — СЭ, 1970, № 5, с. 42.

³⁸ Вж. Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с. 42; Гумилев, Л. Н. Древние тюрки..., с. 61.

³⁹ Така приема Киселев, С. В. Цит. съч., с. 562.

⁴⁰ Пак там, 595 — 596.

⁴¹ Гумилев, Л. Н. Древние тюрки..., с. 137.

⁴² Вж. Сказанія Приска Панійскаго Г. С. Дестуниса. — Ученые Записки втораго отдѣлення Имп. Акад. Наукъ, VII, 1. С. Петербургъ, 1861, с. 59.

⁴³ Harmatta, J. The Dissolution of the Hun Empire. I. Hun Society in the Age of Attila. — Acta archeologica Acad. Scient. Hungaricae, 1952, No 2, p. 297 — 298.

⁴⁴ Iordanis Getica, pass. (MGH, Auct., t. V, 1, p. 125).

⁴⁵ Вж. Годоров-Бемберски, Х. Два етнонима в „Гетика“ на Йорданес. — В: Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май — 3 юни 1981. Доклади. Симпозиум Славяни и прабългари. С., 1982, с. 245 и сл.; Йорданов, Ст. За организацията на граничната охрана в епохата на Първото българско царство. — В: 1100 години Велики Преслав. I. Шумен, 1995, с. 220. Вж. за локализацията на extrema minoris Scythiae: Божилков, Ив. Анонимът на Хазе..., 85 — 86, където са сумирани дотогавашните наблюдения по въпроса.

⁴⁶ Вж. Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 43; Същият. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 40, с лит.

⁴⁷ Срв. в това отношение историографската справка у Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и..., с. 40 и бел. 17 на с. 59, както и цитираната там мито-епическа формула от старотюркския надпис на Билге каган. В. Бешевлиев свързва появата на тази мито-епическа формула с ролята ѝ на отражение на външно-политическите проблеми на Кубратова България във връзка с отминалата аварска опасност и с надвисналата хазарска опасност, но така или иначе това се прави чрез използването на мито-епическа формула.

⁴⁸ Рънисман, Ст. История на Първото българско царство. С., 1993, 31 — 32.

⁴⁹ Moravcsik, Gyula. Studia Byzantina. Budapest, 1967, S. 104 — 105.

⁵⁰ Напр. от Боян Ст. Джонов (За имената на първобългарските ханове. — Филология. I. С., 1977, с. 14 — 15).

⁵¹ Това се приема практически от всички изследвачи. Вж. Németh, J. Bp. Sz. 1925, Bd. 195, S. 174, non vidi, цит. по: Moravcsik, Gyula. Op. cit., S. 91; Clauson, Gerard. Op. cit., p. 38; The Cambridge Medieval History. Volume IV. The Byzantine Empire. Part I..., p. 566; Баскаков, Н. А. Антропонимы и этнонимы древних тюрков Восточной Европы (типы и модели). — Балканско езиковедие, XXVIII, 1985, № 4, с. 64.

⁵² В три от ръкописите на Теофан се появява тъкмо тази форма (вж. препратките у Златарски, В. Н. История..., I/1, 136 — 137, бел. 13), същата е тя и в

едно от съчиненията на Константин Багренородни (вж. Const. Porphyrogenetus, De thematibus, ed. Bonn., p. 46).

⁵³ Вж. за този суфикс: Pritsak, Omeljan. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker. — Ural-Altische Jahrbücher, 24, 1952, S. 74, 77. Срв. историографската справка за досегашните тълкувания на етника на у Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и..., с. 23, бел. 89. Към имената, съдържащи афикса -дур, трябва да се прибави и личното име Баяндур от „Китāб-и Коркуд“. Че оногундури е вариант на етника оногури, приема Д. Моравчик (вж. Moravcsik, Gyula. Byzantinoturcica. Bd. II. Berlin, 1958, S. 218). Близко становище вж. у Haussig, H. Theophylakts Exkurs über die skytischen Völker. — Byzantion, XXIII, 1953, S. 364, anm. 341.

⁵⁴ Например: Яйленко, В. П. Этноним угров-савартов и оногуры. — Советская тюркология, 1987, № 4, с. 68.

⁵⁵ Гумилев, Л. Н. Древние тюрки..., с. 343.

⁵⁶ Вж. Бичурип, Н. Я. (Иакинф). Цит. съч., с. 286.

⁵⁷ Използването за различни ритуални и церемониални цели на стрелата било екстралингвистичната причина за много ранното поемане от лексемата оq с първично значение „стрела“ на вторичното значение „племенно подразделение“. Вж. Clauson, Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972, p. 76.

⁵⁸ Вж. Йорданов, Ст. За организацията на граничната охрана..., 218 — 219.

⁵⁹ Вж. Кардини, Франко. Истоки средневекового рыцарства. М., 1987, с. 106 сл., 139 сл. и др. Срв. Ekholm, G., and A. Alföldi. The peoples of Northern Europe. The Getae and Dacians. — In: The Cambridge Ancient History. Volume XI. The Imperial Peace. A. D. 70 — 192. Cambr., 1969, p. 76.

⁶⁰ Вж. Малов, С. Е. Цит. съч., с. 36.

⁶¹ Вж. Йорданов, Ст. За организацията на граничната охрана..., с. 215 сл., с препратки.

⁶² Макар и несигурна, такава възстановка е най-вероятната за ситуацията, разкривана от данните на Житието на св. Мария Нова. Вж. повече у мен: Йорданов, Ст. За организацията на граничната охрана..., с. 221 сл. Вероятността на тази възстановка се увеличава от съпоставката с цитираната по-горе в текста „мандатност“ на хазарския гарнизон на крепостта Саркел.

⁶³ Вж. Дуйчев, Ив. Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. С., 1972, с. 161 сл.

⁶⁴ Трубачев, О. П. Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян. — В Я, 1974, № 6, с. 51 сл.; Същият. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. М., 1991, с. 239 сл.

⁶⁵ Степанов, Цв. О локализации „Великой Болгарии“ Кубрата. — Bulgarian Historical Review, 1995, No 2, с. 8 и сл.

⁶⁶ Вж. най-общо за това явление, с лит.: Першиц, А. И. Некоторые особенности классовобразования и раннеклассовых отношений у ковачевников-скотоводов. — В: Становление классов и государства. Сборник статей. М., 1976, с. 280 сл.